

A BÖRTÖNLELKÉSZI SZOLGÁLAT JELLEMZŐI ÉS EREDMÉNYEI

Results and characteristics of Prison Chaplaincy

A börtönmisszió egyidős magával az egyházzal, a börtönökben folyó, szervezett vallási nevelés pedig a börtönüggyel. Magyarországon a rendszerváltozás után újrainduló börtönmisszió legfőbb intézményi letéteményese a Börtönlelkészi Szolgálat. E szolgálat jellemzőinek és eredményeinek bemutatására vállalkozik ez a cikk. Kiemelést érdemel, hogy a börtönmisszió egyúttal kultúrmisszió is. Olyan értékeket közvetít a fogvatartottak felé, amelyekkel ők korábban igen nagy valószínűség szerint nem találkoztak. E misszió sikere, eredménye többféle szempontból értékelhető. E mű keretei között az eredményeket a fogvatartottak értékrendszerében bekövetkező változásnak tételezem. Ezen a területen a Börtönlelkészi Szolgálat a hazai börtönügy kiemelkedő szereplője. Sikereik megkérdőjelezhetetlenek. A mű második felében a fogvatartottak értékrendszerében a vallási nevelés hatására bekövetkező pozitív változások dinamikája és feltételrendszere kerül bemutatásra.

Kulcsszavak: értékrend, börtönmisszió, kultúrmisszió, értékrendszer

The prison mission is the same age as the church itself, while organized religious education in prisons is the same age as the prison administration. The primary institutional custodian of the prison mission, which is being relaunched in Hungary after the regime change, is the Prison Chaplaincy. This article undertakes to present the characteristics and results of this service. It is worth noting that the prison mission is also cultural mission. It conveys values to prisoners that they have most likely not encountered before. The success and results of this mission can be evaluated from several aspects. Within the framework of this work, I assume the results as a change in the value system of prisoners. In this field, the Prison Chaplaincy is a prominent player in the Hungarian prison system. Their successes are unquestionable. In the second half of the work, the dynamics and conditions of positive changes in the value system of prisoners as a result of religious education are presented.

Keywords: value system, prison mission, cultural mission, value system

Bevezető gondolatok

A Börtönlelkészi Szolgálat idén ünnepli fennállásának 20. évfordulóját. Úgy tűnik, ez kellően hosszú időtáv ahhoz, hogy számot vessünk múlttal, jelenrel és jövővel. Ehhez kívánok rövid adalékot nyújtani azzal, hogy a Szolgálat működésének jellemzőit és elért eredményeit vázolom.

Mindezek előtt azonban tisztázni szükséges, a Börtönlelkészi Szolgálat valójában az újjászületését, egészen pontosan annak jogi elismerését ünnepli. Kellően tág kontextusban értelmezve látható, hogy az egyházak börtönmissziós tevékenysége valójában egyidős a kereszténységgel. Máté Evangéliumában mondja Jézus, hogy „(...) *börtönben voltam és meglátogattatok*”. Ezzel egy hosszabb tanítás részeként a vele és másokkal való közösséget, törődést hangsúlyozza. Példaként állítja elének a bűnösökkel való törődést. Ez Jézus korában és ma sem túl népszerű gondolat. A bűnöket megtorolni, a bűnösöket büntetni, s ha kell, a közösségtől elzárni igyekeztek az ókori világ társadalmi. Úgy tűnik, ezen a közgondolkodáson az idő vasfoga sem hagyott túl sok nyomot. A megtorlások és izolációk alapuló büntetési rendszerbe hozták Jézus szavai forradalmi változást. A bűnösökkel való törődés, a bűnök bocsánata olyan értékeket juttat kifejezésre, amelyek azóta is jellemzik a börtönmissziót.

Hazánkban az első országos büntetőintézet 1772-ben nyílt meg Szempczen, Pozsony megyében, ahonnan 1780-ban Tallósra helyezték át. Tallósról a férfi rabokat 1785-ben, a női rabokat 1790-ben a szegedi várba szállították át. Itt 1790-1832. között működött fenyítőház. Már e korai időszakra jellemző volt, hogy a rabok megjobbításának szándékát két pillérré helyezték: a munkára és a vallásra.¹ Ma már groteszknek hat a Szegedi Fenyítőház számára kiadott, 1803. november 20-án kelt, 21442. számú utasítás, melyben megfogalmazást nyert a mindenki számára kötelező mise, a rabok általa kijelölt imák meghatározott napszakban történő elmondása és mindaz, hogy ezektől a külsőségektől hogyan remélhették a rabok felelősségérzetének növekedését. A XIX. századi magyarországi börtönügyi reform következtében az 1850-es évek végére – a fogvatartottak felekezeti megoszlásának figyelembevételével – a fegyintézetek mellé állandó lelkészeket neveztek ki, akik gondoskodtak a kötelező vallási és erkölcsi oktatásról. Ugyanennek az évszázadnak a '60-as éveinek végére kialakultak a fegyintézetek mellett működő lelkészi állomások, „*az összes népesebb hitfelekezetek részére*”.² Ez időtől kezdve vesznek részt az egyházak szervezetten és állami támogatással az állami büntetés-végrehajtásban. Olyan, a hitéleti tevékenységeken (istentiszteleti alkalmak, hitoktatás, egyéni lelki gondozás) túlmenő sajátos feladatokat vállaltak az egyházak, mint például az erkölcsi

1 Vajna K. (1906) p. 27.

2 Börtönügy a Magyar királyi országos fegyintézetekben – ismertetés az 1885. évi budapesti országos általános kiállítás alkalmából. (1885) p. 4-5.

nevelés és a családtagokkal való levelezés lebonyolítása, melyeken keresztül a családi viszonyok erősödését remélték.³ Ez utóbbi feladat már előrevetíti a reintegrációs célokban vállalt közreműködést.

Szinte magától értetődő, hogy a szocializmus fémjelezte történelmi korszakban nem működhetett börtönlelkészség. Ez összeegyeztethetetlen lett volna a szocialista ideákkal. Éppen ezért csak a rendszerváltás kezdetekor, némely bv. intézetbe 1989 őszétől, általános jelleggel azonban 1990-től léphetnek be egyházi szolgálat végzése céljából az egyházak képviselői. Ezt követően 10 esztendő volt szükséges ahhoz, hogy normatív kereteket kapjon a börtönmissziós tevékenység legfőbb szervezeti keretét jelentő Börtönlelkészi Szolgálat.⁴ A 20. évforduló tehát valójában a jogi keretek megszületésének idejét jelzi. A jogalkotási folyamatban a jogalkotónak követnie kellett volna a Tábori Lelkészi Szolgálat létrehozásánál megfogalmazott, és Alkotmánybíróság által helyeselt álláspontot, amely szerint az érintett egyházakkal való megállapodás hiányában az állami szerv nem hozhatta volna meg a kérdéses rendelkezést a szolgálat felállításáról.⁵ A ma már nem hatályos, Börtönlelkészi Szolgálatról szóló 13/2000. (VII. 14.) IM rendelet eredeti szövege nem az egyházakkal kötött megállapodásokra hivatkozott, hanem a Bv. tvr.-nek az igazságügyért felelős minisztert a büntetések végrehajtására vonatkozó részletszabályok megalkotására felhatalmazó rendelkezéseire.⁶ A rendelet kibocsátója egy huszárvágással oldotta meg a kérdést, amikor úgy rendelkezett, hogy a szolgálat a büntetés-végrehajtási tevékenység részét képezi.⁷

A Börtönlelkészi Szolgálat jellemzői

Állami, vagy egyházi szolgálat?

Fentiekben vázolt megoldás két problémával szembesít bennünket. Egyfelől nagyon sokáig hiányzott a börtönlelkészek jogállásának szabályozása. Másfelől pedig fel kell tenni a kérdést, hogy a hitélet biztosítása és a vallási nevelés valójában mennyire képezi részét az állami büntetési-végrehajtási tevékenységnek.

3 Uo. p. 6.

4 Hajdú M. (2006) p. 33.

5 A kormány és a különböző egyházak között megkötött együttműködési megállapodások közül a büntetés-végrehajtásban való közreműködést csak a Magyarországi Református Egyházzal és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségével megkötött megállapodás tartalmazza.

Vö. a Magyar Köztársaság Kormánya és a Magyarországi Református Egyház között 1998. december 8-án létrejött Megállapodás közzétételéről 1057/1999. (V. 26.) Korm. Határozat 4. cikkely, valamint a Magyar Köztársaság Kormánya és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége között 2000. december 21-én aláírt megállapodás közzétételéről szóló 1045/2001. (IV. 20.) Korm. Határozat 12. cikkely

6 Bv. tvr. 127. § (1) bek. 2000. július 14-ei közlönyállapot

7 A Börtönlelkészi Szolgálatról szóló 13/2000. (VII. 14.) IM rend. 6. § (2) bekezdés hatályba lépéskori szövege

Az első problémát – talán a kerek évforduló inspiráló hatására is – a jogalkotó rendezte.⁸ A Hszt.⁹ 2021. augusztus 1-jétől hatályos szövege a 126/A ponttal kiegészülve szabályozza a börtönlelkészek jogviszonyának részletkérdéseit. A szabályozás mindenben követi a tábori lelkészek jogviszonyának szabályozását. Ennyiben tehát a jogrendszer koherensen szabályozza az állami szervek szolgálatában is álló lelkészek jogviszonyát. Ennek jellegéről elmondható, hogy a jog ebben az esetben nem alakítja a társadalmi viszonyokat, hanem valójában a már meglévő társadalmi viszonyokat és mechanizmusokat öltötte jogilag szabályozott keretek közé. Ez a megállapítás nem csorbítja annak jelentőségét, hogy ezáltal garanciális keretek közé került a börtönlelkészek szolgálati viszonya.

A másodikként jelzett problémára az egyházjogász számára kézenfekvő a válasz: a börtönlelkészi szolgálat természetesen egyházi szolgálat, de állami köntösben. Ha pedig ugyanerről megkérdezzük a pönológust, akkor ugyanilyen természetességgel mondja, hogy a börtönlelkész büntetés-végrehajtási célként meghatározott reintegrációs munkát végez, ezért állami feladatot lát el, csak épp egyházi köntösben.

A Börtönlelkészi Szolgálat működésének a reintegrációban betöltött helyének és szerepének megítélése tehát közel sem egyöntetű és ellentmondásmentes. A hatályos normák kétségtelenül a reintegráció szolgálatába rendelik a börtönlelkészeket és általában az egyházi szolgálatokat. Ugyanezen normatív keretek lehetővé teszik a börtönlelkészek bevonását az utógondozásba. Társadalmi céljait tekintve helyeselhető a jogalkotói szándék. Az eddigi kutatási eredmények alapján úgy látom, hogy az egyházak tevékenységi köre beilleszthető a reintegrációs folyamatba, még akkor is, ha azzal nem azonosítható teljes mértékben.

A kérdés adekvát megválaszolása érdekében korábbi kutatásaimban börtönlelkészekkel felvett interjúkra támaszkodom. A börtönlelkészi szolgálat és a reintegráció közötti kapcsolat kritikája tükröződik vissza a lelkészek nyilatkozataiból. Az interjúkban többek között a reintegráció és a börtönlelkészi szolgálat működése közötti összefüggésre is igyekeztem rávilágítani. Ennek megismerését szolgálták a BLSZ céljaira, a lelkész szerepfelfogására, az eredmények értelmezésére és a lelkészi szolgálatnak a reintegrációba való illeszkedésére vonatkozó kérdések.

Maguk a börtönlelkészek a velük készült interjú során erről úgy vallottak, hogy a lelkészt nem lehet nevelőnek vagy pszichológusnak tekinteni. Önmagukat egyértelműen lelkésznek tartják a szó legnemesebb teológiai értelmében, vagyis olyan személynek, aki

8 2021. évi XXXI. törvény a közbiztonság erősítése érdekében egyes rendészeti igazgatási törvények módosításáról 107. §

9 2015. évi XLII. tv. a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról

Isten szolgálatában állva az evangéliumot hirdeti. Ez a szerepfelfogás kifejezésre juttat egyfajta kivülállást megfogalmazó attitűdöt is. Ez a kivülállás nem azt jelenti, hogy a lelkészek szemben állnak a börtön rendszerével. Csupán azt fejezi ki, hogy saját magukat lelkésznek tartják, nem pedig a bv. intézettel jogviszonyban álló, rendvédelmi igazgatási alkalmazottnak. Ez a természetes hozzáállás, mert egyfelől kifejezi a feladatukkal való azonosulást, másfelől érvényre juttatja azt, hogy hitéleti feladataik az állami jog alól immunitást élveznek. A rendszeren kívüliségnek megvan az a kimutathatóan pozitív hozadéka a reintegráció szempontjából, hogy a fogvatartottakban bizalmat ébreszt. Biztosak lehetnek abban, hogy amit a lelkésznek mondanak, az bizalmas közlésnek számít. Valamennyi interjú közös eleme, hogy a lelkész bizalmi fórumot is jelent.

A lelkészek szerepfelfogása néhány esetben további szerepekkel egészül ki, melyek igen változatos képet mutatnak. A korábban felvett interjúk alapján a jellemző közös vonás, hogy egyikük sem tartja a szolgálatát direkt hittérítésnek, evangelizációnak. Az egyik szerepfelfogást követő börtönlelkész szerint ő arra hivatott, hogy a rabok számára az elvesztett emberi kapcsolatokat megpróbálja kompenzálni. Képletesen fogalmazva ő „az ember” az embertelen börtönvilágban azok számára, akik igénylik az emberi kapcsolatokat. A másik szerepfelfogás szerint a börtönlelkész nem más, mint „olaj”. Ezt a rövid meghatározást kétféle értelemben is helytállónak tartja az interjú alanya. Az egyik szerint a bibliai képet követve a lelkész az az olaj, ami a lámpásban égve maga körül fényt áraszt a sötétségben. Ebben a megközelítésben a börtönben lévő, reménytelen emberek számára nyújt világosságot. Az „olaj” másik jelentéstartalma szerint az a kenőanyag, amely egy szerkezet alkatrészei között a megfelelő kenést biztosítja a simább, gördülékenyebb működés érdekében. A lelkész saját szerepét úgy fogja fel, hogy ő maga nem része a szerkezetnek, mert se nem rab, se nem őr, ellenben ahhoz szükséges, hogy a rabokból és a személyzetből álló szerkezet jobban, gördülékenyebben, kevésbé sérülékenyen működjön.

Végül az utolsó szerepfelfogás arra utal, hogy a börtönlelkész a nehéz helyzetben lévő emberek számára nyújt reményt és erőt. Az újabban felvett interjúkban megjelent a „látogató” szerepfelfogása. Értelmezése bibliai összefüggéseken nyugszik. Ahhoz a – már idézett Jézus-i – gondolathoz kapcsolódik, hogy „(...) *börtönben voltam és meglátogattatok*”. Ebben a teológiai értelemben vett látogató az, aki akkor is törődik a fogvatartottal, amikor más már elfordult tőle, magára hagyta. Ez a szerep olyan markáns kivülállóságot is kifejez, hogy az ezt követő lelkész a reintegrációt és a börtönben megvalósuló egyházi szolgálatokat egymástól teljesen eltérő dimenzióban értelmezi. Figyelmet érdemel, hogy a személyzettel való legtöbb konfliktusról is ugyanő számolt be. Minthogy egyedi esetről van szó, ezért nem vonok le általános következtetést, de igen valószínű, hogy a lelkészeket általában jellemző – és indokolt – kivülállóság túlzott hangsúlyozása megnehezíti az együttműködést. Az együttműködés és a kivülállóság közötti érzékeny egyensúlyt a lelkésznek kell megtalálnia.

A lelkészi szolgálat és reintegráció közötti kapcsolat szignifikánsan mutatja a börtönlelkészi szolgálat világi és egyházi értelmezése közötti különbözőséget. Az állami jogalkotó és az intézet mint jogalkalmazó arra törekszik, hogy a lelkészi szolgálatot *expressis verbis* a reintegráció szolgálatába állítsa. Ez a szemlélet akkor válik kritikussá, amikor a világi szervek nem csak a társadalmilag hasznos célok, hanem az állam szolgálatába kívánják állítani az egyházakat. Az egyházak autonómiájának elvéből az következik, hogy az állam nem szabhat feladatokat az egyházaknak. Számíthat rájuk némely közszolgáltatás magas színvonalú nyújtásában, megjelölheti az együttműködés kívánatos területeit, de feladatot nem szabhat. Ezért, ha a reintegrációban az állam partnerként számít az egyházak közreműködésére, akkor figyelemmel kell lennie az egyházi szolgálat sajátosságaira. Egyik ilyen sajátosság a lelkészi szolgálat értelmezése. A lelkész nem nevelő, nem pszichológus, hanem az emberi lelkek pásztora. Ez sajátos felhatalmazást és szolgálatot jelent. Ezért, ha az állam úgy gondolja, hogy a börtönökben az egyház feladata nem csupán a vallásgyakorlás jellemző egyházi szolgálatának ellátása, hanem más társadalmi célokat is szolgálnia kell, akkor ennek feltételeit nem a rendeleti jogalkotás szintjén kell megteremteni.

Mindezek előrebocsátásával nem meglepő, hogy az interjúkban megszólított lelkészek igen eltérő módon reagáltak a reintegráció és az általuk ellátott szolgálat közötti összefüggést feltárni igyekvő kérdésre. A 15 éves évforduló alkalmából tartott kerekasztal beszélgetés is rávilágított arra, hogy a lelkészek egy része elfogadja az állam arra irányuló törekvését, hogy a börtönlelkészek szolgálatát a reintegráció eszközeinek sorába illesse. Mások azonban e szolgálatnak önálló karaktert tulajdonítanak azzal a kitételrel, hogy amennyiben valaki a megtérés által válik hasznos tagjává a társadalomnak, az mindenki számára örvendetes. Abban azonban közmegegyezés mutatkozik, hogy nem lehet reintegrációs istentiszteletet tartani, mert ilyen egyszerűen nem létezik. Vagyis a lelkész az lelkészi szolgálatot végez és nem reintegrációs szolgálatot. Ez még akkor is igaz, ha a vallási értékek átadása *de facto* reintegrációs hatást eredményez. Ugyanis a lelkész célja nem a társadalomba való visszavezetés, hanem Isten útjára vezetés. Ez két teljesen különböző cél- és eszközrendszert feltételez, annak ellenére, hogy kimutathatóak a társadalmilag hasznos kapcsolódási pontok.

A legutóbb elvégzett interjúkban megkérdezett lelkészek által adott válaszok két végpont között határozhatóak meg. Az egyik szerint a reintegrációnak és a börtönökben folyó lelkészi szolgálatnak semmi köze egymáshoz. Két teljesen eltérő fogalom, melyek közötti kapcsolat legfeljebb annyi lehet, hogy előnyös az, ha valaki a megtérés által reintegrálódik. A másik végpontot az a felfogás jelenti, amely szerint a lelkészi szolgálat maga a reintegráció. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a lelkészi szolgálat célja az evangélium hirdetése a megtérés érdekében. Ha pedig valaki megtér, akkor annak a személynek az értékrendje gyökeresen átalakul. A korábbi, társadalmilag káros értékrendet tartósan felváltja az a fajta vallási értékrend, amely a hasznos társadalmi

törekvéseket is előmozdítja. E két végpont közötti felfogásokat azok képezik, amelyek szerint a börtönlelkészi szolgálat az állami eszközöktől eltérő módon, eltérő célok és elvek mentén fejt ki hatását, de e célok összegegyeztethetőek az állam reintegrációs céljaival.

Megfontolást érdemel, hogy a Szolgálat feladatai között nem szerepel az intézet személyi állománya felé nyújtott bármiféle szolgálat. Pedig nem kétséges, hogy a zárt intézményi keretek és az itt kiteljesedő fogvatartotti szubkultúra hatással van a személyzetre is. A korábbi és a legutóbbi interjúk alapján az látható, hogy mégiscsak ellátanak a lelkészek ilyen jellegű feladatot. Ez részükről nem valamiféle tudatos szembehelyezkedés a jogi normákkal, hanem lelkiismereti kérdés, hiszen hitük és egyházuk törvényei szerint segíteniük kell a rászorulókon. Még akkor is, ha ezt állami törvény külön nem írja elő. Mindemellett nem mutatható ki olyan legitím indok, amelyre tekintettel korlátozni lehetne az állomány által igénybe vehető lelkigondozói szolgáltatást. E megállapítás a rendvédelmi szervek egészére igaz.¹⁰ Sőt az Ehtv.¹¹ 3. § (2) bekezdés kifejezetten nevesíti a rendvédelmi szervek állományát mint a vallásgyakorlás különleges alanyait, akik vallásgyakorláshoz való jogát a szolgálatteljesítés során biztosítani kell. Ezért határozottan úgy látom, hogy az állomány felé nyújtott egyházi szolgálatok szabályozatlansága a jelenleg hatályos IM rendelet egyik legkomolyabb hiányossága, amelyet pótolni szükséges.

Mindhárom felekezet börtönlelkészei arról nyilatkoztak, hogy egyházukkal való kapcsolatuk laza, lényegét tekintve a kirendeléssel megszűnik számukra az egyházi hierarchia jelentősége. Ez nem azt jelenti, hogy a kirendelő egyház nem lenne segítőkész, de érezhető számukra, hogy kikerültek az egyházi vérkeringésből. Mutatja ezt az is, hogy a protestáns börtönlelkészek – az egyházközi lelkészekkel ellentétben – nem tagjai egyházuk demokratikus elven működő döntéshozó testületeinek. Ugyanakkor lelkészi tevékenységükre a börtönparancsnok nem gyakorolhat meghatározó befolyást. Utasításadási joga kizárólag az intézet rendjére és biztonságára vonatkozó szabályok betartására terjedhet ki. Ennek megfelelően a börtönlelkész a saját szolgálatát egyháza törvényei szerint végzi. Az egyházi törvények önálló, autonóm jogi valóságok. Az állam elismeri az egyházak belső szabályalkotásra vonatkozó jogát.¹² E belső szabályok jelentős része a felekezeti egyházjog fogalmi körébe tartozik. E normarendszer pedig a lelkészre nézve kötelező érvénnyel írja elő a szolgálat ellátására vonatkozó szabályokat. Ekként a lelkészek két autonóm jogrendszer közös metszetében találják magukat: egyházi személyként követniük kell az egyházjog előírásait, az állam polgáraként és –

10 Szabó Cs. (2014) p. 122.

11 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

12 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról 8. § (2) bek.

témánk szempontjából releváns módon – alkalmazottjaként pedig követniük kell az állami normákat.

A vallásgyakorlás legfőbb intézményes letéteményese

A börtönlelkész legelsősorban lelkész. Erre kapott elhívást, ez a hivatása. Az, hogy ezt rendvédelmi igazgatási alkalmazottként teszi, az a hivatás szempontjából mellékesnek tekinthető. Sőt, még az sem sokat nyom a latba, hogy hol, milyen körülmények között fejt ki szolgálatait.¹³ A börtönlelkész – amennyiben egyházának is felszentelt papja – mindenekelőtt lelkész. Ezért természetes, hogy ugyanazokat az egyházi eszközöket, módszereket alkalmazza, amelyek a szabad világban is működő egyházi életet jellemzik. A módszereket tekintve ugyanez elmondható a laikus katolikus börtönlelkészekről is.

A vallásszabadság részjogosultságai kimerítően fel nem sorolhatóak.¹⁴ Ezért csak néhány markáns példát ragadok ki annak bemutatására, hogy a Börtönlelkészi Szolgálatnak milyen szerepe van a vallásszabadság gyakorlásában. Az egyéni vallásgyakorlás a szabad világban nem igényel egyházi közreműködést. A börtönök zárt világa azonban ettől némileg eltér. A fogvatartott nincs abban a helyzetben, hogy az egyéni vallásgyakorláshoz szükséges eszközöket, kegytárgyakat, vallásos irodalmat beszerezze. Ezért a börtönlelkész egyik feladata ezek biztosításában való közreműködés. Ugyancsak az egyéni vallásgyakorlás körébe tartoznak azok a vallási rítusok, amelyek teológiailag többnyire valamelyik szentségben öltenek testet. Ilyen a keresztség, a bérmálás, a konfirmáció, az esküvő stb. Ezek némileg átmenetet képeznek az egyéni és a közösségi vallásgyakorlás között, mert ezeknek a rítusoknak a révén válik az egyén egy közösség tagjává. Ezekben való részesülés elképzelhetetlen az egyházak nélkül. A börtönlelkész feladatai közé tartozik az eltérő felekezetű személyek számára ezekhez a rítusokhoz az igény szerinti hozzáférés érdekében más vallásfelekezet közreműködések biztosítása.

Az egyéni vallásszabadságon túl kiemelt jelentőséggel bírnak a közösségi alkalmak. A vallás egyik attribútuma, annak közösségben való megélése. Ezért lényeges börtönlelkészi feladat a közösségi vallási alkalmak megtartása, avagy az eltérő felekezetű fogvatartottak számára más vallási közösség képviselőjének bevonása ebbe a szolgálatba.¹⁵

Csak néhány példát említek azok közül a missziós szervezetek és egyházak közül, amelyek rendszeres szolgálatot végeznek: Börtöncursillo, Magyar Evangéliumi Börtönmisszió, Mécses Szeretetszolgálat, Magyar Testvéri Börtöntársaság, Jehova Tanúi, Hit Gyülekezete, Hetednapos Adventista Egyház. Alkotmányjogilag egészen addig kevés relevanciával bír,

13 Tizenöt éves a börtönlelkészi szolgálat (2015)

14 Ádám A. (2007)

15 Hajdú M. (2006)

hogymely egyházak alkotják a Szolgálatot, ameddig a többi egyház által közvetített vallás hívei számára is biztosított az alkotmányos sztemderdeknek megfelelő vallásszabadsághoz való jog és ennek részjogosultságai. Míg a Börtönlelkési Szolgálat lelkészei gyakorlatilag bármikor tarthatnak kapcsolatot a fogvatartottakkal, addig a többi lelkész- és missziós szervezetnek erre csak előre egyeztetett időpontban nyílik lehetősége. Külön érdekesség, hogy az ezzel kapcsolatos egyeztetést a közalkalmazotti státuszú börtönlelkésznek kell lefolytatnia, aki így abba a helyzetbe kerül, hogy köteles egy számára idegen egyház tanításainak terjesztését elősegíteni még akkor is, ha ennek az egyháznak a tanításai homlokegyenest ellenkeznek saját belső meggyőződésével. Úgy tűnik, mintha a jogalkotó azzal a logikával élt volna, hogy minden vallási kérdés a lelkészhez tartozik, mondván, mégiscsak ő a szakember, függetlenül a saját belső meggyőződésétől.

A Börtönlelkési Szolgálat kulturális szerepéről

A Börtönlelkési Szolgálat és tágabban értelmezve a börtönmisszió szerepében az egyházak részéről meghatározó az a körülmény, hogy missziói szolgálatként értelmezik.¹⁶ Kétségtelen, hogy a börtönmisszió egy sajátos missziói terület. Többek között célja, hogy olyan emberek számára is elérhetővé, megismerhetővé tegye a vallási tanításokat, akik más módon aligha találkoztak volna velük, és így a vallás tanításának elfogadásával elfogadják annak értékrendjét is. Az értékrend meghatározó jelentőségű lehet a személyes döntések meghozatalában, ezért az értékrend változása a visszaesés valószínűségének szempontjából úgyszintén meghatározó jelentőségű.

Nincsenek illúzióim. Nem vizionálok zsoltárt zengő fogvatartotti tömegeket, akik szabadulásuk után megtöltik a templomok üres padosorait. De hipotézisem szerint a vallási értékek közvetítése és azok átvétele (még ha kevesek által is) jótékonyan hat a visszaesés kockázatára.

A börtönmisszióban résztvevő egyházi szervezetek egyik meghatározó szerepe az, hogy a vallási értékek alkotta értékrendszer közvetítse a börtön szubkulturális viszonyai közé. Az eltérő kultúrák találkozásának eredményeként valami új érték, valami olyan keletkezik, amely magán viseli az elődök nyomait, de attól mégis eltérő értéket képvisel. A különböző kultúrák egymásra gyakorolt hatásai többfélék lehetnek. Ezek egyike azt feltételezi, hogy egyik kultúra befogadja a másik értékeit és így alakul ki valamiféle új értékrend. A keresztény kultúra rendszerében a vallási tanítások és az ezeken alapuló vallásos életforma átadását a misszió kifejezéssel lehet leírni. A némileg túlzóképpen kereszténynek mondott Európában irreálisan hangzik keresztény misszióról beszélni.

¹⁶ Ennek egyik külső megnyilvánulása, hogy a Magyarországi Református Egyházon belül működik a Börtönmissziói Szolgálat, amely ugyan nem szervezeti egység, vagy szervezeti elem, ennek ellenére magában tömöríti a református börtönlelkészeket.

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy az a szocikulturális közeg, ahonnan a fogvatartottak jelentős része származik, nem teszi elérhetővé, megismerhetővé, értelmezhetővé a különböző vallási tanításokat. A prizonizáció folyamata, ha lehet, még tovább ront a helyzeten. A börtönmisszióknak és ezen belül a Börtönlelkézési Szolgálatnak vallási, és egyben kultúrmissziós szerepet is be kell töltenie.

A kultúrmisszió kifejezés arra utal, hogy az egyházaknak nem csupán a vallási tanításokat kell továbbadniuk, nem szorítkozhatnak a vallási rítusok gyakorlására, hanem mindezzel együtt az önző és kizsákmányoló „börtöntörvények” helyébe egy olyan értékrendet kell állítaniuk, amely magában foglalva a „*Ne ölj!*” „*Ne lopj!*” „*Ne paráználkodj!*” „*Szeresd felebarátodat mint önmagadat!*” parancsolatokat, a békés és rendezett társadalmi viszonyok közötti együttélést és ezen keresztül a visszaesés elkerülését is szolgálja.

A börtönmisszió ebben a folyamatban betöltött szerepének és kihívásainak megismerésére a kulturális egymásra hatás, más szóval az inkulturáció elméletéhez fordulok. Az elmélet követői többnyire történelmi léptékű kultúrák egymásra gyakorolt hatását vizsgálják. Többek között ilyen a hellenizmusban tetet öltött görög-római kultúra, vagy a spanyol közvetítéssel Dél-Amerikába került kereszténység és az Inka Birodalom egymásra gyakorolt hatása. Azt állítom, hogy az inkulturáció jelensége közel sem csak a világtörténelmi léptékű kultúrák találkozásának, hanem egy adott társadalmon belüli többségi és az ettől eltérő kultúrák viszonyának leírására úgyszintén alkalmas.

A missziós területek egyik sajátja azok inkulturális vonása, közelebbről annak igénye, hogy az adott vallás tanítását „le kell fordítani”, érthetővé és elfogadhatóvá kell tenni a célközönség számára. Az inkulturáció nem egyirányú folyamat: az egyház az általa sikeresen kommunikált üzenettel gazdagít egy kultúrát, mely a maga sajátos értékeivel gazdagítja az egyházat. Az egyházak képesek közvetíteni a fogvatartottak felé a bűnök bocsánatának üzenetét, amely ebben az élethelyzetben az újrakezdés reményét és lehetőségét hordozza. Az ember teológiai értelemben bűnös természete, az ebből eredő bűnök és az Istennek erre adott kegyelmi válasza az emberek közötti egyenlőséget is hirdeti, ami a méltóság alapja. Ezek az értékek a bűnöktől való szabadulás lehetőségét ígérik, amely egy lehetséges kiutat mutat a bűnözői karrierből. A börtöntapasztalatok gazdagítják az egyházakat is.

Korábbi kutatási tapasztalataim szerint a börtönlelkész nem a kényelmes és keresett szolgálati helyek közé tartozik. A börtönben lévők, akik vallási gyakorlatot folytatnak, lényegét tekintve egy missziói gyülekezetet alkotnak. E gyülekezet kulturális jellege, sajátosságai mindenképpen különböznek a külvilág gyülekezeteitől.¹⁷

17 Vári K. (2008) p. 54.

A teljesség igénye nélkül az alábbi különbségek adódnak:

1. Hiányzik a társadalmi reprezentáció, nincsenek a gyülekezet tagjai között gyerekek, nők, teljes családok. A reprezentativitás hiányából eredő homogenitás azonban csak látszólagos, minthogy minden egyén más és más értéket képvisel.

2. Nem érvényesül a szabad gyülekezetválasztás, ennél fogva a börtöngyülekezet – akárcsak maga a börtönpopuláció teljessége – kényszerközösség. Valaki vagy tagja a gyülekezetnek, ha annak értékeit elfogadja, vagy nem, de helyette nem választhat másikat. Ez a börtönlelkésztől a szokottnál is nagyobb toleranciát, konfliktuskezelő képességet követel.

3. A közösség tagjainak közös élete nem csupán a gyülekezeti alkalmakra szorítkozik. E megállapítás ugyancsak a börtönöket jellemző közösségi kényszerre, illetve a zárt intézményi jellegre vezethető vissza. A szorosabb összefonódás, a privát szféra hiánya, avagy nagyon csekély volta különös terhet jelenthet a gyülekezet tagjainak. Az ebből eredő konfliktusok feloldásában a lelkészre óriási szerep hárul. A különleges élethelyzetek és konfliktusok arra kényszerítik az egyházakat és képviselőiket, hogy kilépjenek a komfortzónájukból. Az itt megtapasztalt élethelyzetek arra ösztönzik az egyházakat, hogy merjenek szakítani az európaiságot jellemző komfort-kereszténységgel és ennek következtében a misszió parancsolat tartalma tovább gazdagodik.

Az inkulturáció elméletének egyik tétele szerint minden egyháznak és gyülekezetnek ki kell alakítania az evangélium különös, helyi viszonyokra alkalmazott kifejezését.¹⁸ Máskülönben az egyházak által közvetített értékek nem találnak befogadó közegre. Itt teljesebb ki a börtöntörvény uralta értékrendszer és a börtönmisszióra leginkább jellemző keresztény vallás értékrendszere közötti áthidalhatatlannak tűnő különbözőség. Ezt a szakadékot kell a börtönmissziós lelkésznek áthidalnia és úgy közvetítenie a vallási értékeket, hogy azok érthetővé, vonzóvá és megélhetővé váljanak. Az inkulturáció mértéke szenzitív terület. Egyfelől el kell fogadni, hogy az evangelizáció, a vallási tanítás nem azt jelenti, hogy az egyházak magasabb rendű értéket közvetítenek, mert ezzel degradálnák a befogadó kultúrát.¹⁹ Különböző értékek között ilyen módon nem lehet különbséget tenni. Úgy viszont igen, hogy melyek a társadalmi normák szerint támogatott, elfogadott, megtűrt, elutasított vagy éppen megvetett értékek. Ebben az olvasatban az egyházak által közvetített értékek pozitív előjele nem lehet kérdéses. Másfelől az inkulturáció nem eredményezhet egyik félnél sem önmeghasonlást, mert az a pozitív értékek elvesztését eredményezi. Abban az esetben, ha elégtelen mértékű az egyházi tanítás helyi kultúrához kapcsolása, akkor az egyház "szubkulturális gettó" lesz.

¹⁸ Barnóczki A. (2012)

¹⁹ Hunsberger, G. R. et al. (1996)

A másik véglet pedig az, ha a kulturális perspektívákhoz és értékekhez való alkalmazkodás válik meghatározóvá a folyamatban, mert ez esetben a kultúra fogja átalakítani az egyházi tanítást.²⁰ Míg az első esetben megvan az esélye annak, hogy a börtönben a hitét megélni akaró fogvatartott kitaszítottá válik, addig a másik lehetőség arra vezet, hogy a bűnözői karrierből kivezetni képes hit és annak értékrendszere súlytalan lesz. A modern teológia megalkotta a kontextualizálás kifejezést, amely arra irányítja a figyelmet, hogy az evangélium közlése során a ma élő emberek teljes élet-kontextusában kell Isten igéjének megszólalnia. Az inkulturáció pedig mindezek alapján a megfelelően kontextualizált és befogadott vallási tanítás sajátos átélése és megélése, amely a befogadó szempontjából értelmezi a hit és a kultúra kapcsolatát, és lehetővé teszi, hogy az adott kultúrához tartozó saját kulturális gyökereinek megfelelően válaszolhasson Isten hívására.²¹ A missziót végző szervezet feladata, hogy a vallási tanítást kellő módon inkulturálja annak érdekében, hogy azt a befogadó közeg saját élethelyzetében, saját közegében tudja értelmezni és a mindennapjaiban megélni.

A börtönök szubkultúráját a prizonizáció eredményeként jellemző értékek minden valószínűség szerint eltérnek a vallási értékektől. Azt is el kell ismerni, hogy a keresztény vallás értékrendszere – a közös kulturális alap ellenére – eltér a társadalom többségi értékrendszerétől. A European Value Survey kutatások tanulsága szerint a keresztény vallás rendszeres hitélettel élő követői társadalmi kisebbséget alkotnak.²² Ettől még igaz az a megállapítás, hogy az európai és ezen keresztül a hazai társadalmat jellemző értékrendszer a kereszténységben gyökeredzik.

A Börtönlelkészi Szolgálatnak – és általában valamennyi egyházi börtönmisszióknak – a keresztény vallás tanításaival merőben ellentétes kulturális közegben kell ellátnia a szolgálatait. E szolgálat egyik szerepe a vallás értékeinek közvetítése. Ez pedig alighanem egyfajta inkulturáció, mivel a vallási tanítások missziós hirdetése azt feltételezi, hogy a vallási kultúra értékeit megismerhetővé, érthetővé, elfogadhatóvá kell tenni a börtönnek a vallásától meglehetősen eltérő értékek mentén szerveződő szubkultúrájában. A börtönmisszió nem pusztán vallásgyakorlás, nem is csak vallásra térítés. Lényegesen túlmutat a vallásos cselekmények gyakorlásán is. Mindezeket magában foglalva, az egyik legfontosabb célja a vallási igazságok megértetése, elfogadtatása és ezen keresztül egy olyan, a társadalmi együttélés szempontjából pozitív értékrendszer átadása, amely eltér a bekerülést megelőző kriminális értékrendszertől, a prizonizáció útján kialakult börtönkultúra értékrendjétől és képes arra, hogy az egyén döntéseit befolyásolja.

20 Hunsberger, G. R. et al. (1996)

21 Barnóczki A. (2012) p. 46.

22 <http://www.europeanvaluesstudy.eu/files/pages/visitreligiousservices.jpg>

A Börtönlelkészi Szolgálat eredményei

2019-ben kutathattam a magyarországi börtönökben folyó vallási nevelés eredményeit. Ehhez Shalom Schwartz értékelméletét és értékesztjét alkalmaztam. Az erről szóló monográfiában leírtam a kutatás pontos menetét és metodikáját,²³ ezért itt most csupán rövid kivonatot közlök a kutatás megállapításaiból.

A kiindulási pont az volt, hogy a börtönlelkészi szolgálat és – kellően tágra értelmezve – a börtönmisszió eredménye az, ha a fogvatartottak értékrendszere pozitív irányba változik. Erről ugyanis feltételezhető, hogy hatással van a későbbi viselkedésmintájukra. A kutatáshoz használt Schwartz-féle értékmodell szerint az értékek befolyásolják az egyén viselkedésének irányát. Meglehet, hogy az egyént jellemző értékrend nem tükröződik minden egyes cselekvésében, de a cselekvések összességének irányából jól kirajzolható az egyéni értékrendszer.²⁴

A kutatás érdekei azt kívánták, hogy kellő számú intézmény és relatíve nagy létszámú fogvatartott kerüljön bevonásra, mert ez biztosítja azt, hogy az adatok országos érvényességűek legyenek. Ennek érdekében négy intézetben, összesen 200 fő fogvatartottal terveztem felvenni a kérdőívet. Hosszas egyeztetéseket követően megkaptam az engedélyt, hogy a Pálhalmi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben és a Sátoraljaújhegyi Fegyház és Börtönben intézetenként legfeljebb 50 fő, a Szombathelyi Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben 80-120 fő, és a Váci Fegyház és Börtönben legfeljebb 20 fő fogvatartott bevonásával elvégezhessem a kérdőívek felvételét.

A 200 fő bevonható fogvatartottat két csoportba soroltam. Az elsőbe azok tartoztak, akik részt vesznek valamilyen vallási nevelésben (értékelhető kérdőív összesen 98 db), a másodikba pedig azok, akik nem vesznek részt ilyen programokban (értékelhető kérdőív összesen 85 db). A vallási nevelésben résztvevők között hatalmas eltérések lehetnek mind a rendszeresség, mind az aktivitás, mind pedig a motivációs bázis terén. Ennek megfelelően eltérő a vallási nevelésen való részvétel intenzitása. Szükségesnek tartottam, hogy a mintafelvételkor rögzítsem, hogy az anonim alany milyen típusú vallási nevelésben vesz részt, ez ugyanis egyben azt is megmutatja, hogy az milyen rendszerességű és intenzitású. Ennek megfelelően az alábbi csoportokat alkottam:

1. APAC részlegen lévők (12 fő),
2. Vallási részlegen lévők (24 fő),
3. Cursillon résztvevők (11 fő),
4. Egyéb olyan, aki az előzőekbe nem besorolható, de a vallási alkalmak rendszeres résztvevője (51 fő).

²³ Tihanyi M. (2019)

²⁴ Schwartz, S. (2000)

Természetes módon adódik, hogy ez az utóbbi személyi kör az, amelynek tagjai a legkevésbé rendszeres és intenzív résztvevői a vallási nevelésnek. Hangsúlyozni kell, hogy sem a büntetésnek, sem pedig az elkövetett cselekménynek nem tulajdonítottam jelentőséget.

A vallási nevelésben résztvevő fogvatartotti csoportot az első mérés során homogén csoportként értelmeztem, vagyis nem tettem különbséget azok között, akik rendszeresen és magas intenzitású vallási nevelésben vesznek részt és azok között, akiknél ez legfeljebb eseti alkalmakra korlátozódik. Az így kapott eredmények mutattak némi korrelációt a civil kontrollcsoport értékrendszerével, de ez messze elmaradt a hipotézisemtől.

A jelenség okainak kutatása közben statisztikailag megtisztítottam a bv. gyülekezet csoportot azoktól, akik csak a vallási alkalmak eseti látogatói. Az így megkapott csoport tagjai azonosak az APAC és a vallási részleg lakóival, valamint a Cursillo tanfolyam résztvevőivel. Lényeges, hogy ez semmilyen összefüggésben nincs sem az elkövetett cselekménnyel, sem pedig a kiszabott büntetéssel. A kérdőívemben az első kérdés arra vonatkozott, hogy a kitöltő a büntetését megelőzően rendszeres vallásgyakorlónak tartotta-e magát. A válaszok alapján ebben a csoportban ilyen személyek nem voltak. Ezzel az összetételű csoporttal ismét elvégzett mérések azt mutatják, hogy értékrendszerük csekély eltérést mutat a civil kontrollcsoportéhoz képest, azzal több, meghatározó jelentőségű ponton azonos sajátosságokkal rendelkeznek. Ezzel párhuzamosan a bv. kontrollcsoport értékrendszeréhez képest számos szignifikáns különbség kimutatható. Ha úgy tekintünk a civil kontrollcsoport és a bv. kontrollcsoport értékrendszerére, mint két szélső értékre, akkor meg tudjuk vizsgálni, hogy e kettő között hol helyezkedik el a bv. gyülekezet értékrendszere. A stimuláció és a konformitás értékének kivételével azt lehet mondani, hogy a bv. gyülekezet értékrendszere egyértelműen és jelentősen közelebb áll a civil, mint a bv. kontrollcsoportéhoz. Igazolást nyert tehát, hogy a vallási nevelés meghatározó hatással bír a fogvatartottak értékrendszerére. Ez a hatás egyértelműen a civil élet gyülekezeteihez közelíti az értékrendjüket.

Az első és a második mérés eredményei közötti különbség alapján az alábbi következtetések adódnak:

1. Szignifikáns összefüggés mutatkozik az értékrend változása és a vallási nevelés intenzitása között. Csak a kellően intenzív és rendszeres vallási nevelés képes hatást gyakorolni a fogvatartottak értékrendjére.
2. Az eredményeket befolyásolja, hogy a fogvatartottak elkülönült részlegen kerülnek-e elhelyezésre, ahol a prizonizáció hatásainak a legkevésbé, a börtönmisszió inkulturális hatásainak pedig a legnagyobb mértékben vannak kitéve.

3. Lényeges az elkülönült részlegen folyó vallási nevelésben résztvevő fogvatartottak megfelelő kiválasztása, hogy valóban azok kerüljenek ide, akik nem kedvezménynek, hanem a bűnözői karrierből való szabadulás lehetőségének látják a vallási nevelést. A kiválasztásban nem lehet szempont sem az elkövetett cselekmény, sem annak büntetése, kiváltképp pedig nem a büntetés hátralévő ideje.

A szakirodalmi adatok arra mutatnak rá, hogy a kulturális hatás hossza szintén erős befolyásoló tényező.²⁵ Ennek megfelelően indokolatlan a vallási részlegen történő elhelyezésnek a büntetés utolsó három évére történő korlátozása. Meghatározó szempont ugyanakkor az egyén motivációs bázisa, ilyen lehet például a családi támogatottsága. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy az egyén értékrendszere hatással van a cselekvésére, akkor okvetlenül adódik a következtetés, hogy a vallási nevelésben résztvevők társadalmi aktivitása, illetve cselekményeik, vagy legalábbis ezek meghatározó elemei sokkal inkább a társadalom számára elfogadható és hasznos vallási értékrendet fognak tükrözni, sem mint egy veszélyes, és méltán visszautasításra találó kriminális értékrendet. Ahhoz, hogy az elért eredmények hosszú távon is tükröződjének a társadalmi cselekvéseken, szükséges, hogy a szabadult fogvatartottak „vallási utónevelést” kapjanak. Ezek olyan programok lehetnek, amelyek elősegítik a gyülekezeti integrációt. A hívő ember élete nehezen áll meg egyedül. Jól mutatja ezt Jézus példázata a vetőmagról, amely a tövisek közé kerül. Kihajt ugyan, de a világ gondjai, hatásai csírájában megfojtják a változást. Ezért szükséges, hogy a vallási programokban résztvevőket a szabadulást követően a közegyház gyülekezeteibe integráljuk. Erre utal az a tény, hogy azokat, akik csak a vallási alkalmakat látogatják, de nem vesznek részt legalább részben elkülönült programokban, azokat erősebben befolyásolja a börtönélet, mint a vallási alkalmak. Különösebb magyarázatra nem szorul, hogy ezek a programok nem állami, hanem egyházi kezdeményezések kell, hogy legyenek.

Végül szólni kell arról, hogy a vallási nevelés nem jelent általános, minden helyzetben alkalmazható megoldást. Vagyis nem lehet azt állítani, hogy bármely fogvatartotti csoportnál hasonló eredményeket lehetne elérni általa. Ahogyan az APAC-nál megvan a kiválasztás, úgy a hazai vallási nevelésben is meg kell lennie. Ez nem jelenthet önkényt vagy diszkriminációt. Csak annyit jelenthet, hogy azoknak az önként jelentkezőknek kell fenntartani ezeket a lehetőségeket, akikben megvan a nyitottság és az akarat a változtatásra és ehhez a vallásban találnak fogódzót.

Rövid összegzés

Úgy tűnik, mintha e tanulmány készítésének idején a represszió reneszánszát élné, pedig a modern kutatások alátámasztják, hogy ennek a kívánatosnál kisebb a visszatartó

25 Gerace, A. and Day, A. (2010)

ereje, amennyiben a bűnelkövetés prediktív faktorai továbbra is jelen vannak az egyén életében.²⁶ Azt sem lehet tagadni, hogy az egyéni cselekvések motivációs bázisa sokszor inkább érdek-, sem mint értékvezérelt. Ugyanakkor az értékek társadalmi szerepe vitathatatlan, mert az egyén értékrendje meghatározza a világ jelenségeihez való viszonyulását. Ez pedig lehet olyan, amely a társadalom szempontjából hátrányos, káros, veszélyes, vagy épp ellenkezőleg; hasznos, kívánatos, előnyös. Minthogy az elkövetők túlnyomó többsége kiszabadul a börtönből, ezért közel sem lehet közömbös, hogy börtönöveik alatt milyen kulturális közegben éltek, milyen kultúra eszményei hatottak személyiségfejlődésükre.

A Börtönlelkész Szolgálat egyértelműen pozitív mintát nyújt, melyet követve az egyén megtalálhatja helyét a társadalomban és oda beilleszkedve olyan életet tud élni, amelynek útja nem vissza a börtönbe, hanem az üdvösség felé vezet.

Ehhez kívánom Isten áldását a Börtönlelkész Szolgálat munkatársai és valamennyi börtönmissziós munkatárs életéhez!

Felhasznált irodalom

- Ádám Antal (2007): Bölcelet, vallás, állami egyházjog. Budapest-Pécs
- Barnóczki Anita (2012): Az inkulturáció jelenségéről. Sárospataki Füzetek 2012/1. http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/08/az_inkulturacio_jelensegerol1.pdf (Letöltés ideje: 2017. 11. 09.)
- Börtönügy a Magyar királyi országos fegyintézetekben – ismertetés az 1885. évi budapesti országos általános kiállítás alkalmából. Bp. 1885. szerző nélkül
- George R. Hunsberger – Craig Van Gelder (1996, szerk.): Church between Gospel and Culture. The Emerging Mission in North America. Michigan
- Gerace, Adam – Day, Andrew (2010): Criminal rehabilitation: the impact of religious programming, Journal of psychology and christianity, vol. 29, no. 4, pp. 317-325. (4) (PDF) Criminal rehabilitation: The impact of religious programming. Available from: https://www.researchgate.net/publication/225067819_Criminal_rehabilitation_The_impact_of_religious_programming (Letöltés ideje: 2021. 06. 04.)
- Hajdú Miklós (2006): A börtönpasztoráció lehetőségei. Börtönügyi Szemle 2006/1.
- Jones, Natalie J. – Brown, Shelley L. – Zamble, Edward (2010): Predicting Criminal Recidivism in Adult Male Offenders. Criminal Justice and behavior, Vol. 37 No. 8, August 2010.
- Schwartz, Shalom (2000): A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations, Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf (Letöltés ideje: 2017. 10. 31.)
- Szabó Csaba (2014): A katolikus lelkipásztori szolgálat rendészeti aspektusának kutatása. I. Hadtudományi Szemle 2014. 7. évf., 1.
- Tihanyi Miklós (2019): Bűn – Hit – Szabadulás: A vallás szerepe a büntetés-végrehajtásban NKE. Bp. https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/14281/Bun_Hit_Szabadulas_2019.pdf?sequence=1

²⁶ Jones, N. et al. (2010) p. 860-882.

Tizenöt éves a börtönlelkészi szolgálat. Kerek-asztal beszélgetés lelkészekkel a szolgálatokról. Börtönügyi Szemle 2015/3. szerző nélkül

Vajna Károly (1906): Hazai régi büntetések. I. kötet. Bp.

Vári Krisztina (2008): A börtönlelkészség hét éve Magyarországon. Börtönügyi Szemle 2008/1.

Felhasznált internetes hivatkozások

<http://www.europeanvaluesstudy.eu/files/pages/visitreligiousservices.jpg>

Felhasznált jogszabályok

Magyar Köztársaság Kormánya és a Magyarországi Református Egyház között 1998. december 8-án létrejött Megállapodás közzétételéről 1057/1999. (V. 26.) Korm. hat

A Börtönlelkészi Szolgálatról szóló 13/2000. (VII. 14.) IM rend. hatályba lépéskori szövege

Magyar Köztársaság Kormánya és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége között 2000. december 21-én aláírt megállapodás közzétételéről szóló 1045/2001. (IV. 20.) Korm. hat.

2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról 2000. július 14-ei közlönyállapot

2015. évi XLII. törvény a rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról

2021. évi XXXI. törvény a közbiztonság erősítése érdekében egyes rendészeti igazgatási törvények módosításáról

